

Данъчно облагане и социална справедливост

Боян Дуранкев*

Въведение

Въпросът за типа на данъчното облагане и неговото обвързване със справедливостта е „класически“, но същевременно и много актуален в променящите се фактори и условия на обкръжаващата среда в конкретната социално-икономическа система.

Технологично погледнато, данъчното облагане може да бъде три вида: **прогресивно, пропорционално и регресивно.**

От позициите на **практиката**, данъци съществуват, откакто има държави. Според писанията на Библията, данък „десятьк“ от реколтата е трябвало да се отделя и се е отделяло за духовенството. По-късно, например в САЩ, чак през 1913 г. се приема конституционна поправка, която дава възможност на федералното правителство да налага подоходен данък.

1. Теоретични основи на съвременното данъчно облагане

Класическата политическа икономия, както по-късно и икономикът, разглеждат данъкът върху доходите в една цялостна **система на данъците**. Този „класически“ поглед не е съзерцателен, а дълбоко социален и същевременно – с търсене на справедливост.

Така например, през 1776 г. **Адам Смит** коментира подробно данъците върху работната заплата в знаменития си труд „Богатството на народите“¹. Класикът е категоричен, че работната заплата се регулира най-вече от две различни обстоятелства: търсенето на труд (дали изисква растящо, неизменно или намаляващо население) и средната цена (и динамиката ѝ) на потребителските стоки.

Следователно, ако двата фактора останат неизменни, то „един **пряк данък върху работната заплата** не може да има друго действие, освен да я покачва малко по-високо от данъка“. По косвен начин е изказано мнение за социалната справедливост: „Освен това лицата, които заемат държавни длъжности, *особено подоходните*, са във всички страни обект на завист и един данък върху техните заплати, дори да е малко по-висок от данъка върху другите видове доход, *е винаги много популярен данък*“. С други думи, *преките данъци, а също и косвените данъци, не трябва да консумират огромна част от трудовите доходи*, но също така *при по-високите доходи трябва да е налице прогресивен данък*, който е „винаги много популярен данък“ за обществото, погледнато от позициите на справедливостта.

През 1817 г. **Дейвид Рикардо**, който познава в детайли трудовете на Адам Смит (и когото остро критикува за някои постановки за данъчната система) и на Томас Малтус, се фокусира най-подробно върху данъчното облагане и по-конкретно за данъците върху работната заплата². Рикардо прави крачка напред – не само в посока на събирането на данъците, но и в посока на тяхното използване, като пише че „*средствата, събирани чрез данъка, се употребяват от правителството за издръжка на работниците*“. Освен това, „когато данъците действат *справедливо*, те... вземат от народа възможно най-малко свръх онова, което постъпва в държавната хазна“; „Смит постоянно и според мен правилно твърди, че *трудеците се класи не могат да участват съществено в носенето на държавните разходи*“, като по-нататък търси какво е „справедлив дял от данъците“.

Още по-късно, **Карл Маркс** включва в *цената на стоката „работната сила“* (не на „труда“!) и преките данъци, заплащани от нея³. Според него, данъчната политика при капитализма е „*несправедлива*“, понеже държавата, като представител на буржоазията, се стреми да прехвърли данъчната тежест върху работническата класа.

В по-ново време няколко стотин елитни икономисти се фокусират върху изследването на

* проф. д-р Боян Дуранкев, УНСС

¹ Смит, Адам, Богатството на народите. Партиздат, С., 1983 (1776), с. 841-844.

² Рикардо, Дейвид, За принципите на политическата икономия и данъчното облагане. Партиздат, С., 1981 (1817), с. 205-229.

³ Маркс, К., Енгелс, Фр. Съчинения. Т. 23. Издателство на БКП, С., 1968.

доходите и на системите на данъчното облагане на доходите. Не е нужно тук да се направи пълен библиографски обзор, ще се спрем само на някои общи тези и хипотези, характерни за последните десетилетия.

Концепцията за това, какво е „доход“, на теория изглежда елементарна, но на практика определянето на това, **кое е и кое не е „доход“**, се оказва изключително трудно. Държавата допълнително се затруднява, като облага *различните видове доход с различни данъчни ставки* и като предоставя *различни видове облекчения*. Всяка разлика по линия на доход, ставки или облекчения, въведена от данъчните закони, се нуждае от комплекс точни правни дефиниции, а когато правните разграничения не съответстват добре на логичните икономически разграничения, се създават явни насърчения за получаване на доходи по такъв начин, че същите да бъдат облагани с по-ниска данъчна ставка.

Прави се разлика между **избягването на данъци и избягване на плащането (неплащането) на данъци**, въпреки че не винаги това е лесно. По същество в страните-членки на ЕС съществува развит *пазар на дейности и услуги, свързани с избягването на данъци*. Фактът че по принцип има огромно търсене на вратички за избягване на данъци чрез различни данъчни облекчения, както и широката гласност, която се дава в такива случаи, остават впечатления у обществеността както че данъчните закони се правят за „някои“, така и за нарочно създадена *данъчна несправедливост*.

Много често мотивът за **въвеждането на някои от разграниченията** при различни данъчни облекчения е значим и основателен. Така например, *изваждането на определени медицински разходи от дохода преди данъчното облагане в много страни е въведено поради убеждението, че болните, които плащат големи суми за лечение, трябва да бъдат третирани по различен начин от здравите хора*. По подобен начин се третират и разходите за образование, особено в контекста на обстоятелството, че *повисокото образование играе не само функцията на „икономически асансьор“ от бедните към по-заможните, но и при отчитане на обстоятелството че едно по-образовано общество е обикновено по-производително от едно по-малко образовано общество*. Също така, ако семейство има повече деца, то (семейството) има обективна необходимост при равни доходи с

друго семейство (без деца) да разходва повече средства. Но независимо от това, колко основателен на пръв поглед е мотивът, последствията – усложняването на данъчните закони и нарастването на възможностите за избягване на данъци – са предмет на всеобщо безпокойство.

Освен това тези специални условия се отразяват както **върху размера и структурата на насърченията**, така също и **върху последващите разходи**, свързани с тези насърчения. Възможността да се извадят от дохода медицинските и образователните разходи или разходите (по същество – инвестиции) в отглеждането на малки деца, може да съблазни хората да харчат повече за скъпи лекарства, многобройни образователни програми или за покупка на стоки за възрастни (а не пряко за отглеждане на деца), отколкото те иначе биха си позволили.

Именно по тази причина в света са налице множество „данъчни щитове“. Това са разходните и инвестиционните схеми по линия на данъчните насърчения, с които хората *биха могли да намалят данъчното си задължение*, и които придобиха огромна популярност и се радват на засилено търсене. Тези схеми несъмнено дават възможност на някои хора да увеличат своя следданъчен доход, но също така се превръщат и в отличен източник на доход за данъчните консултанти и финансисти, които ги прилагат най-успешно. Не всички данъчно задължени лица имат равни (финансови и юридически) възможности за достъп до тези „данъчни щитове“; последните осигуряват по-голямо данъчно облекчение на капитала - т.е. на лихвите, капиталовите печалби и т.н., отколкото на заплатите. Тези физически лица, които разчитат най-вече на заплата и други доходи по линия на хонорари за услуги, имат значително по-малко възможности за избягване на данъци. Или пък те са убедени, че разполагат с по-малки такива възможности. В действителност обаче много от техните допълнителни служебни облаги позволяват и при тази форма на възнаграждение да се избегне част от данъка.

Получава се затворен кръг: **поради множеството насърчения и специални облекчения данъчните ставки стават повисоки, отколкото биха били при равнопоставеност, за да се събере необходимият приход за държавния бюджет**.

На свой ред, по-високите данъчни ставки насърчават търсенето на „данъчни щитове“ за получаване на права на специални облекчения, което допълнително намалява данъчната база и от своя страна налага **допълнително увеличаване на данъчните ставки** в следващите периоди. Змията си захвапва опашката.

По-високите данъци и данъчни ставки водят до спад на икономическата ефективност и **водят до по-ниска норма на спестяване и инвестиране**, като по този начин **намаляват възможностите** както за по-високо потребление, така и за по-високо ниво на БВП (свързан с по-високото потребление), а чрез по-високия оборот в икономиката – и към технологично обновяване. Но обществото (без ползващите „данъчни насърчения“ и различни облекчения) е разтревожено от очевидната несправедливост, дължаща се на съществуващата данъчна система и нейните насърчения.

Защо е толкова трудно да се разработи **справедлива и ефективна данъчна система**? Нима няма някакви прости принципи, някакви явни критерии, по които да се оценяват алтернативните данъчни системи? Налице са няколко основни принципа, но понеже те са повече от един, се налагат *компромиси* между тях. Хората заемат различни становища по относителната тежест, която трябва да се отдава на всеки отделен критерий.

Широко се споделя схващането, че съществуват **пет свойства, които определят данъчната система като „добра“⁴**:

1. **Икономическа ефективност**: данъчната система не трябва да пречи на ефективното разпределение на ресурсите.

2. **Административна простота**: данъчната система трябва да се прилага лесно и да е относително евтина.

3. **Гъвкавост**: данъчната система трябва да реагира бързо (в някои случаи автоматично) на променените икономически обстоятелства.

4. **Политическа отговорност**: данъчната система трябва да има такъв вид, че хората сами да могат да определят колко да плащат, така че политическата система да може по-точно да отразява предпочитанията на хората.

5. **Справедливост**: данъчната система трябва да е справедлива в относителното си третиране на различните хора.

Всичките горепосочени принципи влияят както върху **икономическия растеж**, така и върху **поведението на отделните личности и семейства**. Затова е необходимо прилагането на **системния подход** при определянето на типа на данъчната система, което да елиминира възможностите както на икономическото, така и на социалното развитие. Няма *универсална данъчна система*, която да се копира направо, например, в България. На определен етап ще доминират икономическите фактори, на друг – факторите на социалната справедливост и солидарност.

Икономическата ефективност е принцип от изключителна важност, който е основен в повечето от случаите. Отделните личности и семейства може да подобряват материалното си положение посредством полагане на успешни усилия за избягване на данъци, ако са налице множество данъчни облекчения и насърчения, вместо да насочват тези усилия към разработването на добри бизнес-проекти или към повече и по-качествен труд.

Един данък *не деформира* само ако лицето не е в състояние да направи нищо, за да промени своето данъчно задължение. Икономистите нарича **данъците, които не са деформиращи, „паушални данъци“**. *Деформациите* се свързва с опитите на индивида да намали данъчното си задължение. Практически всички данъци са деформиращи. Поголовният данък, който се плаща независимо от дохода или богатството е паушален данък; данък, който зависи от неизменими характеристики (възраст, пол), също е паушален.

Налагането на данък като този върху заплатите или върху възвръщаемостта от капитала променя **равновесието в икономиката**. Данък върху лихвите по банковите сметки може да намали мащаба на спестяванията и в крайна сметка да снижи капиталовия запас, а това от своя страна предизвиква спадане на производителността на работниците и намаляване на техните заплати. Тези косвени въздействия на данъка се наричат ефекти върху общото равновесие. Ефектите върху общото равновесие имат важни разпределителни последствия, които понякога са в посока, противоположна на намеренията на

⁴ Стиглиц, Джоузеф, Икономика на държавния сектор. Университетско издателство „Стопанство“, С., 1996 (1988), с. 454-455.

законодателството.

2. Справедливост и данъчно облагане

Няма по света данъчна система, която да се приема като **напълно справедлива**. Повечето от данъчните системи в различните страни се характеризират от съответните техни граждани като **несправедливи – но от различна гледна точка**. Трудно е обаче да се определи точно кое е справедливо и кое не е на определено място и в точно определен момент.

Самото дефиниране на **понятието „справедливост“** много често опира до изкуствени конструкции, отколкото до явление (процес) имащо всеобщ общочовешки характер⁵. И ако някъде има *общоприета* форма на справедливост, то тя не е общочовешка или универсално приложима⁶. Всяко общество по свой начин е справедливо, но общоприетата идея на съвременността е че сегашните времена са времена на *процес на развитие на социалната справедливост*.⁷

Но какво е **съвременното разбиране за справедливостта**? Що се отнася до природата и даже до Вселената, то в тях няма място за справедливост; в човешката история справедливостта също е била повече въображаем код, **въображаема реалност**, отколкото нещо като природен закон⁸.

Свободата е тази, която дава простор за развитие на отделната личност; **справедливостта** е това, което създава мащабна мрежа за сътрудничество от страна на свободните личности; **солидарността** е това, което позволява сътрудничеството да продължи чрез допълнителна социална мрежа и да се достигне до по-слабите членове в обществото.

Така например, **свободата при децентрализираната капиталистическа пазарна икономика** създава стройна йерархична система, базирана върху резултатите от действието на „невидимата ръка“. Благодарение на нея едни стават много богати, а други остават много бедни; едни се

радват на привилегии и власт, а други, които са по-надолу в йерархичната система, остават потиснати и обезвластени; в капиталистическата пазарна икономика **неравенството е справедливо**; прехвърлянето на наследствата от семействата към децата е също справедливо; равенството пред закона се възприема също като върховна справедливост. Едно такова вертикално разтягащо се общество, особено в условията на развиваща се демокрация, обаче **създава институции и форми на справедливост, нямащи нищо общо с принципите на свободата**: всеобщо безплатно образование, всеобщо здравеопазване, помощи при безработица и т.н. Фикция е че свободата е безгранична; подобна фикция е че справедливостта изисква (през ХХI-ви век) подпомагане на най-бедните и най-слабите. Но във всички тези случаи справедливостта – така както я възприема голямата част от обществото – играе **сплотяваща роля на социално лепило**.

Фикция, в която вярват богатите, е че те имат повече средства и повече блага, понеже са по-способни, по-умни и по-предприемчиви. *За тях е най-справедливо* да имат по-добра храна, по-скъпи дрехи и да дават на децата си най-добро образование. **Най-справедливо** е за тях да има бездомни, безимотни, бедни и гладни – те са просто по-мързеливи, по-бездейни и по-глупави. Това за тях сега е толкова справедливо, колкото доскоро бе *напълно справедливо* негрите и жените да имат по-малко права. Всичките **тези справедливости са плод на човешкото въображение, но без тях обществото не може да има вътрешна спойка** и ще се разпадне.

Сегашните западни свобода и справедливост и създадените от тях социална йерархия, митология и фикции, се приемат за естествени и универсални, а всички „незападни“ свободи и справедливости – за неверни и смехотворни. В рамките на повечето западни общества **западната справедливост** изисква богатите семейства да имат по-богати деца, осигурени с по-добро образование, по-добро здравеопазване и по-добри условия на живот просто понеже са родени в богати семейства; повечето бедни деца ще останат *справедливо* пожизнено бедни, понеже са родени в бедни семейства. Разбира се, едни хора имат естествено по-добри способности от други; но в едно обществото от западен тип две

⁵ Ролс, Дж., Теория на справедливостта. София-СА, С., 1998 (1991).

⁶ Уолзър, Майкъл, Сфери на справедливостта. Издателство „Критика и хуманизъм“, С., 2010 (1983).

⁷ Хадълстън, Дж., Към справедливо общество. Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, С., 2001 (1989).

⁸ Харари, Ювал Ноа, Sapiens: Кратка история на човечеството. Издателство „Изток-Запад“, С., 2016 (2011), с. 121.

деца с еднакви способности ще се развият по различен начин, ако едно е от по-богато семейство.

Всички сложни човешки общества въздават въображаеми реалности, въображаеми йерархии и въображаеми свобода и справедливост, включващи и дискриминация, включително по линия на доходите. Не всички йерархии са морално идентични и еднакво дискриминиращи. Но ако при съвременните общества **развитието на свободата (и свързаната с нея „пазарна“ справедливост)** има *изострящи* функции и разтяга йерархията, то **развитието на демокрацията (и свързаната с нея „социална“ справедливост)**⁹ има не заострящи, а *заоблящи функции* в обществото. Едното не отрича другото. Развитието на свободата може да става паралелно с **развитието на справедливостта**.

В едни общества с акцент повече върху **пазарната справедливост** („всеки за себе си“) *„естествено“ данъците върху богатите ще са по-ниски*, отколкото при аналозите. При тези общества йерархичната структура ще е доста по-разтеглена и по-заострена. При други общества с акцент върху **социалната справедливост** („един за всички, всички за един“) *„естествено“ данъците върху по-богатите ще бъдат по-високи*, за да бъде обществото по-сплескано и по-заоблено, за да има повече *равенство на достъпа*.

Съществуват две основни **концепции за данъчната справедливост**: хоризонтална справедливост и вертикална справедливост.

2.1. Хоризонтална справедливост

Една данъчна система се смята за **хоризонтално справедлива**, ако хората, които са еднакви във всички съответни отношения, се третират по еднакъв начин. Принципът за хоризонталната справедливост е толкова важен, че е включен във всички западни конституции. Така данъчната система, която дискриминира по пол, раса, цвят на кожата или религиозни убеждения, се смята за хоризонтално несправедлива (и неконституционна¹⁰).

⁹ Справедливостта е фикция само на човека. Затова прилагателното „социално“ е безсмислица; но звучи добре.

¹⁰ Стиглиц, Джоузеф, Икономика на държавния сектор. Университетско издателство „Стопанство“, С., 1996 (1988), с. 465.

Макар основната идея да е достатъчно ясна, около определението има няколко съмнителни неща. Какво означава двама души да бъдат еднакви във всички съответни отношения? А какво означава двама души да се третират по един същ начин?

Да разгледаме двама души, които са еднакви във всяко отношение освен в това, че единият си купува луксозен часовник, а другият – евтин часовник. Третира ли данъчната система по хоризонтално справедлив начин двамата, ако облага двата различни часовници с различни ставки – първият се третира като елемент на лукса, а вторият – като обикновен предмет за потребление? Единият заплаща повече данъци от другия (за едно и също благо, при това – с еднакви функции) и в този смисъл данъчната система изглежда несправедлива. Но двамата имат една и съща „съвкупност от възможности“. Купувачът на луксозен часовник е можел да си купи по-евтин, ако е искал това (и обратно). Данъчната система не дискриминира; тя не различава хората. Този пример е така нагласен, че имаме две стоки, които са „по същество“ с еднакви функции. На практика има множество примери, в които данъчната система третира по различен начин хората с различни вкусове – по-високите данъци върху концентрираните алкохолни напитки дискриминират хората, които предпочитат шотландско уиски пред френското вино или българската бира. Хората, които предпочитат да прекарват ваканциите в собствените вили, се третират преференциално в сравнение с тези, които предпочитат да почиват на хотел.

Ако приемем, че *различията във вкусовете са съществени икономически различия, които данъчната система може да отчита*, тогава можем да кажем, че тук принципът на хоризонталната справедливост не се прилага. Двамата души от горния пример не са еднакви във всички съответни отношения. Доведен до тази крайност, принципът би могъл да бъде бързо обезсмислен: няма двама души, които да са напълно еднакви. Какви са **приемливите различия**? За съжаление принципът на хоризонталната справедливост не ни помага да отговорим на този въпрос.

Първото допускане може да бъде, че *всички различия са неприемливи*: пол, възраст и семейно положение трябва да са релевантни. Сега на практика се прави разграничение по възраст

(хората в пенсионна възраст получават допълнителни данъчни облекчения, понеже пенсията не се облага, а е доход на физическите лица) и по семеен статус (там, където има семейно доходно облагане). Явно законодателят е сметнал, че тези различия са релевантни.

Навярно *възрастта и семейното положение са релевантни*, защото се отразяват на възможностите на лицата да плащат. Но ако това е приемлива основа за диференциация, съществуват ли и други приемливи основи? Например дали колебанията в икономическите разходи, свързани с данъчното облагане на различни групи, са законна основа за диференциация? Доказано е, че неефективността като следствие от данъчната система зависи от величината на реакциите (чувствителността) по отношение на данъка. В домакинство с двама работещи този с по-ниската заплата (в много случаи жената-майка, която има по-малки възможности за кариерно развитие) показва много по-висока чувствителност към заплатата от основния работещ член на семейството. Ако държавата беше загрижена за намаляване на несправедливостта, породена от данъчната система, тя щеше да налага по-нисък данък върху жената-майка в семейството. Но справедливо ли е това?

Следващият пример ще покаже колко е трудно дори да бъде определен смисълът на *справедливостта в третирането*. Да допуснем, че сме съгласни мъж и жена, получавали един и същ доход през целия си трудов живот, да бъдат третирани еднакво за целите на социалното осигуряване. Следва ли общата сума на пенсиите да бъде една и съща както за мъжа, така и за жената, или трябва годишната сума на пенсиите да бъде една и съща? Средно жените живеят доста по-дълго от мъжете, така че двете правила дават различни резултати. Ако жените получават същата годишна пенсия, като мъжете, то общата очаквана сума на техните пенсии ще бъде доста по-голяма от тази на мъжете. Много хора смятат това за несправедливо.

С други думи, **хоризонталната справедливост е често „въобразима“ реалност**, нищо повече.

2.2. Вертикална справедливост

Докато принципът на хоризонталната справедливост гласи, че хората, които са по същество еднакви, трябва да се третират еднакво, то **принципът на вертикалната справедливост** се изразява в това, че **някои хора са в състояние да плащат по-високи данъци, отколкото други**, и че тези хора са задължени да го правят. Около този принцип има три основни проблема: да определи кой по принцип трябва да плаща при по-висока ставка; да се реши – при положение че някой е в състояние да плаща по-висока ставка – с колко повече да се облага от другите; и да се осъществи това на практика, т.е. да се разработят данъчни правила в съответствие с този принцип.

Обикновено се предлагат три критерия, за да се прецени дали **един индивид трябва да плаща повече от друг**. Може да се реши за някои хора че имат по-големи възможности да плащат; за други – че имат по-високо равнище на икономическо благосъстояние (по-големи жилища или ренти, например); а за трети – че получават повече облаги от общите държавни разходи.

Дори ако се постигне единодушие по това кой от трите критерия да се прилага, неизбежно ще се появи разминаване на мненията **как да се и мерят възможностите за плащане**, според икономическото благосъстояние или според получените облаги. В някои случаи едни и същи показатели, например, доход или потребление – могат да се използват за измерване и на възможностите за плащане, и на икономическото благосъстояние.

Въпреки всичко, повечето демократични общества са решили че по-богатите са в състояние да плащат по-високи данъци, и че те са задължени да го правят. Вертикалната справедливост, въпреки че и тя е въобразима реалност, е по-често приемана. „*По-голямото равенство*“ се приема за *по-справедливо от нарастващото неравенство*.

2.3. Възможности за плащане и икономическо благосъстояние

Няма единство по избора на подходяща база за данъчно облагане.

Първо, да анализираме идеята, че тези, които са по-заможни трябва да допринасят

повече. Критичният въпрос е *как да определим дал едно лице е по-заможно от друго.* Да вземем, например, две различни личности. Единият е пословично трудолюбив, работи по 10-12 часа дневно, 6 дни в седмицата. Той няма свободно време, трудно ще се ожени, ще отдели малко време на бъдещите си деца; но пък притежава като наследство голямо жилище, красива вила и нов спортен автомобил, както и солидни спестявания в банката. Другият е пословичен безделник и веселяк, работи по 8 часа дневно, 5 дни в седмицата, за да си гарантира някакъв доход, гуляе, жени се няколко пъти, има няколко деца, за които се грижи само по задължение. Със сигурност всеобщото мнение ще е, че вторият е в по-добро положение от първия, но данъчната система ще обложи първия с по-висока ставка от втория. Очевидно **данъчната система трябва да се основава на тясно дефинирана представа за благосъстояние; тя не бива да измерва общото, цялостното благосъстояние, и в този смисъл ѝ е присъщо да бъде несправедлива.** На това може да се противопостави например разпределението на задълженията и богатата в рамките на едно семейството. Тук е възможно да правим цялостна оценка както на нуждите, така и на възможности те. Ние можем да разходваме повече средства за едно дете, което е родено по-късно, когато семейството има по-високи доходи. Това е по-справедливо. Тук има много по-пълна информация, отколкото изобщо е възможно да получи държавата.

Второ, да разгледаме пример с еднакво заможни лица при старта на тяхната кариера. Различията са не в стартовото богатство, което притежават, а в доходите, които получават. При тази система **хората с по-високи доходи ще плащат по-високи данъци, отколкото тези с по-ниски.** Да си представим, например, двама близнаци, които са родени еднакви и имат еднакви възможности за развитие. Единият обожава ядрената физика, следва дълго време в университета, прави докторантура, започва работа като учен в научно-изследователски институт с ниска заплата. Той е много щастлив, но заплата му е ниска. Вторият учи по-кратко, но става предприемач в търговията с алкохол и получава високи доходи, но не е щастлив. *Съвкупността от икономическите им възможности, това, което те биха могли да правят, е еднаква.* Знаели са че имат едни и

същи възможности да печелят. И все пак те са направили различен избор. Единият има нисък доход, другият – много по-висок. Справедливо ли е вторият да плаща много по-високи данъци от първия? В много общества приемат, че не икономическите възможности служат като справедлива база за данъчно облагане, а *степенята, в която хората са се възползвали от възможностите, които им е предложило обществото.* Действителният доход на първия е по-малък от потенциалния доход, който би имал, ако се беше насочил към по-печелившия професия. Обществото обаче е приело че **действителният доход служи като подходяща основа за облагане.** Но много хора мислят, че не действителният доход следва да бъде съответен показател, а потенциалният доход. Този пример илюстрира два момента: първо, двамата „еднакви“ се различават по това дали икономическото благосъстояние, или възможностите за плащане трябва да бъдат подходяща база за данъчно облагане, в практиката ще се използват аналогични критерии (т.е. доход, потенциален доход, потребление); второ, дори и двамата да са съгласни, че възможностите да се плаща са подходяща база за данъчно облагане, ще остане противоречието по въпроса дали тези възможности се измерват с действителния, или с потенциалния доход. На практика е съвсем невъзможно данъчната система да се основава на вероятните възможности на хората. В повечето страни се използва реалният доход като основа за измерване на икономическото благосъстояние. Но в други страни се приема, че ставката на работната заплата е по-добър индикатор на индивидуалните икономически възможности, отколкото реалния доход, тъй като подоходният данък кара хората, които избират да работят повече, да плащат повече.

2.4. Реалното потребление като основа за данъчно облагане

Широко разпространено обаче е и мнението, че нито едно от двете не е „справедлива“ основа за облагане. И двата горни показатели съответстват на приноса на отделния човек към обществото, на стойността на неговата икономическа „продукция“. **Не е ли по-справедливо хората да се облагат въз основа на това, което потребяват** (чрез косвен данък,

например, чрез ДДС), отколкото на това, което дават – с други думи, на база на потреблението, а не на дохода?

Следващият пример още веднъж илюстрира **противоречивите възгледи за справедливостта**. Доходът и потреблението се различават по спестяванията, т.е. доходът или се потребява изцяло, или от него се спестява някаква сума. Така основният проблем е дали спестяванията трябва да се изключат от данъчното облагане, като остане облагането само върху потреблението.

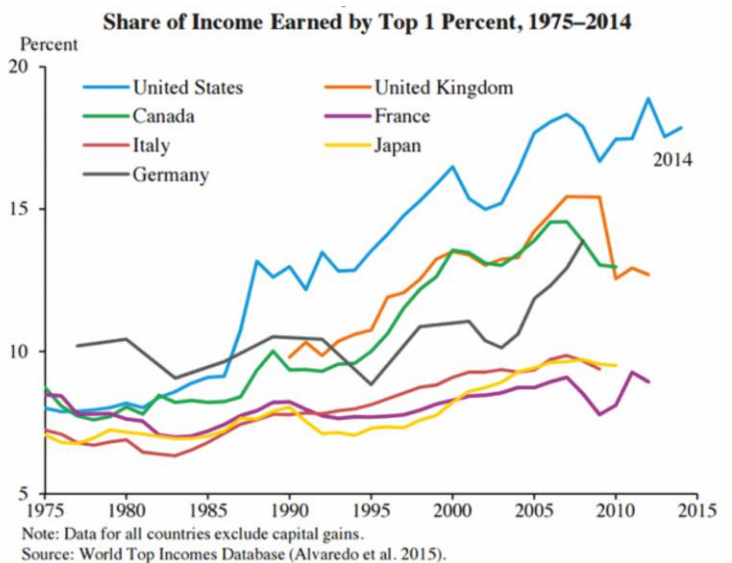
Да разгледаме следващ пример с двама души, които получават еднакви заплати. Първият спестява ежегодно по 30% от доходите си, а вторият харчи до стотинка всичко, което получава. През годините, докато работят, двамата плащат различни косвени данъци, вторият – повече. При пенсионирането си двамата получават еднакви пенсии, но първият има натрупани солидни спестявания. Вторият получава социална помощ, понеже няма никакви спестявания. Първият обаче плаща значително по-високи данъци от втория, тъй като е облаган с данъци върху лихвите от спестяванията, и не получава никакви облаги от държавата. Нормално е първият да мисли, че данъчната система е несправедлива, тъй като и двамата имат еднаква съвкупност от икономически възможности. Първият ще се пита дали трябва държавата да го принуждава да плаща данъци (върху спестяванията), при положение че има отложено потребление, и дали държавата трябва да подпомага някой, който не е мислил за годините след пенсионирането? „Защо съм наказан с допълнително данъчно облагане и да се възнагражда друг, който е живял охолно?“ Вторият ще отговори, че миналото няма значение, понеже при пенсионирането техните доходи се различават.

В наши дни все по-силна подкрепа получава позицията на спестяващия, отколкото на харчещия, отчасти поради проблема за справедливостта, и отчасти поради необходимостта от натрупвания за бъдещето. Според възгледа, който намира все повече привърженици, подходяща база за облагане трябва да бъде доходът през целия живот, доходът за един ден, час или дори година. Доходът през целия живот се дефинира като **сегашната сконтирана стойност на индивидуалния доход**.

3. Подоходно облагане и социална справедливост по света

Въпреки че принципът за „равенство на достъпа“ е заложен в повечето практики на европейските страни и САЩ, които се свързва аксиоматично с намаляването на неравенствата, то **даже при прогресивно данъчно облагане делът на доходите, спечелени от най-богатите 1% от населението, през периода 1975-2014 г. продължава на нараства**. Така например, в САЩ най-богатият 1% е увеличил делът си от 8% през 1970 г. на 17% през 2010 г. При това, в САЩ е налице развита система на възвръщане на части от данъците¹¹, включително за отглеждането на децата¹². Преките данъци, изчислени като процент на федералните приходи от различни източници, нарастват от 16,9% през 1940 г., на 44,0% през 1960 г., на 47,2% през 1980 г. и на 40,3% през 2016 г.¹³

Таблица 1
Дял на спечелените доходи от Топ 1% през периода 1975-2014 г.¹⁴

¹¹ <https://www.irs.gov/uac/about-form-1040>

¹² <http://www.taxpolicycenter.org/briefing-book/what-child-tax-credit-cte>

¹³ <https://www.census.gov/content/dam/Census/library/publications/2016/econ/g16-qtax2.pdf>

¹⁴ Economic Report of the President. February 2016. http://www.whitehouse.gov/sites/default/files/docs/ERP_2016_Book_Complete%20JA.pdf, p. 25.

4. Подоходно облагане и социална справедливост в България

4.1. Подоходни данъци преди 1990 г.

След Втората световна война и особено след одържавяването на собствеността и преминаването на властта в комунистическата партия цялата икономическа дейност в НРБ преминава на **планови основи**. Фокусът на усилията на социалистическата държава се концентрира в **разработването и изпълнението на годишните и петилетните народностопански планове**. Самите планове се базират върху система от народностопански баланси: материални, трудови и финансови.

Макар че финансите са изключително важен инструмент в ръцете на социалистическата държава, те имат донякъде **подчинено значение**. За изпълнението на народностопанския план се мобилизират държавния бюджет, данъците от населението, дългосрочния и краткосрочния кредит, застрахователното и спестовното дело, финансите на социалистическите предприятия и организации.

През първия период 1944-1949 г. се опростява и данъчната система, като се приемат Закон за данък върху оборота и Закон за данък върху общия доход. При втория закон **данъчната прогресия достига 84%** получените доходи.

През 60-те и особено през 70-те години на ХХ-ти век данъчната система се усъвършенства. Данъкът върху общия доход (данък върху работната заплата и аналогични на нея възнаграждения) заемат най-малък дял в приходите на държавата. Те се облагат най-ниско. Установява се **необлагаем минимум** – минималната работна заплата от 120 лв. **Освобождават се от облагане** премиите, давани на първенци и отличници в съревнованието, помощите за встъпване в брак, раждане, заболяване, злополука, семейните добавки за деца. Прилаганата прогресивна таблица започва с 8 на сто за доходи от 120 до 130 лв. и продължава до 14 на сто за месечна заплата над 340 лв. В средата на 80-те години на ХХ-ти век работната заплата достига максимума и на практика този данък се превръща в **„скрито“ пропорционален**. Брутните годишни доходи от хонорари на дейците на науката, изкуството и

културата се облагат поотделно при неравномерно нарастваща прогресия, която стига до 50 на сто за годишен доход над 40 000 лв. Този данък е определено несъвършен, тъй като не се облагат нетните доходи, а брутните. Доходите от наеми, ренти, дивиденди и други се облагат сравнително най-високо, понеже в условията на социализма тези доходи имат нетрудов характер. С **умерена прогресия** се облагат доходите от колективна и лична трудова дейност, вложена в производство и продажба на селскостопанска продукция, както и доходите на инженерно-техническите кадри, реализирани от дейност извън работното място. От 1987 г. за някои от доходите се въвежда патентно облагане.

Доходите от рентниерство са се облагали по скала с най-ниска ставка от 9% и максимум от 81 на сто. Хората, които са нямали семейство с деца, са плащали и т. нар. ергенски данък в размер на 10% от дохода. Осигурителните вноски са били 30%. Средно данъкът върху печалбата на предприятията е стигал 62%.

В условията на плановата икономика **данъците и таксите от населението имат изключително нисък относителен дял в общата сума на приходите на бюджета**. През 1958-1960 г. общите приходи на бюджета са 7 838 милиона лв., докато данъците от населението са 486 милиона лева. През 1980 г. общите приходи са 13 098,6 милиона лева, данъците и таксите от населението – 1 147,8. През 1987 г., общите приходи са 21 396,8, данъците и таксите от населението – 1 721,3 милиона лева. **Събираемостта на данъците е почти 99%** поради строгия финансов контрол.

4.2. Въвеждането на „плосък“ данък

По волята на законодателя от началото на 2008 г. ДФЛ бе превърнат в прословутия **„плосък данък“** от 10 % за всички физически лица в България, независимо от техните доходи. Наистина не само в България, но и в още няколко от новите страни-членки на ЕС (Латвия, Литва, Естония, Румъния и Чехия) под натиск от МВФ и Световната банка бе введен плоският данък, макар и при значително по-висока ставка. Плоският данък не бе посрещнат въодушевено от всички¹⁵.

¹⁵ Жулева, Н., Грехът на политическата класа към България. В. „Дума“, 13.11.2009, бр. 259.

Ето кои са **основните ефекти** от неговото въвеждане:

1. Той оставя много повече доходи в горните 2-3 % от населението, което реструктурира икономиката към производство на стоки за лукс.

2. Той диференцира обществото на много бедни и малко свръхбогати.

3. Той измества традиционни ценности като „солидарност“ и „справедливост“ в посока на повече пазарна свобода.

Не по-малко важното: той не изсветлява автоматично данъците и не привлича автоматично чужди инвестиции.

Вредите от плоския данък:

1. Забавяне на икономическия растеж (доказано с факти от Джоузеф Стиглиц, Пол Кругман и Тома Пикети).

2. Силна поляризация на доходите и създаване на класи на (1) свръхбогати и (2) свръхбедни.

3. Възможности за „покупка“ на избори.

Изчисленията показваха, че от плоския данък са най-потърпевши хората с най-ниските доходи. Например тези, които получават заплати около минималната – 460 лв. от началото на тази година, ще бъдат автоматично орязани с 46 лева. И тук идва основателният въпрос за т. нар. необлагаем минимум.

4.3. Сегашното състояние на данъците върху физическите лица

„Плоският данък“ в България всъщност не е съвсем плосък. **Данъчните облекчения** през 2016 г., които са законово установени са:

- За допълнително доброволно осигуряване. Данъчната основа се намалява с направените през годината лични вноски до 10% от нейния размер.

- За доброволно здравно осигуряване и застраховки „Живот“. Облекчението е общо за двата вида и е същото като горното.

- За лични вноски за осигурителен стаж при пенсиониране. Това облекчение е за хора, които са навършили възрастта за пенсиониране, но не им достигат 5 години осигурителен стаж, за да вземат пенсия. В този случай те имат право да си доплатят, като данъчната основа се намалява с внесените през годината осигуровки за тази цел.

- За дарение. До 5% от данъчната основа, когато е в полза на определени организации.

- За закупуване на жилище на кредит от млади семейства. От данъчната основа може да се приспаднат дължимите лихви за съответната година. Ако кредитът е по-голям от 100 хил. лв., облекчението е за дължимите лихви по първите 100 хил. лв. от главницата.

- За деца. Данъчната основа се намалява с 200 лв. за едно дете, с 400 лв. за две и с 600 лв. за три и повече деца. За деца с увреждания с 50% и над 50% облекчението е 2000 лв.

- За хора с намалена трудоспособност. Данъчната основа се намалява със 7920 лв. за хора с 50% и над 50% намалена работоспособност.

5. Възможности за прогресивно данъчно облагане и за нарастване на социалната справедливост в България

За гражданите на ЕС и в частност – на България, **размерът и плащането на данъците** са особено чувствителни теми. От една страна, концепцията че най-богатите (компани и граждани) е справедливо да плащат повече, е почти консенсусна¹⁶. Фактът че т.нар. 1% са свръхбогати, е широко известна и другите 99% са склонни да подкрепят по-високото им данъчно облагане¹⁷. От друга страна, скритото прехвърляне на лични доходи и лично потребление в „корпоративните сметки“ е тенденция, на която обществото не гледа с добро око. Още повече че често корпоративните сметки са скрити в данъчни убежища. От трета страна, силно разпространено е убеждението (особено в България) че системата на използването на данъците е корумпирана.

Има множество изследвания които доказват убедително че въвеждането на плоския данък в България не донесе нито по-висок икономически растеж, нито по-ускорен приток на чуждестранни инвестиции, нито по-висока степен на социална справедливост¹⁸.

¹⁶ Националното представително проучване „Нагласи към данъчната политика в България“ от края на 2016 г. разкрива че над 50% от участниците в проучването смятат, че данъчната система задълбочава икономическото неравенство; 22.7% мислят, че данъчната система не внася промени в разпределението на доходите.

¹⁷ Стиглиц, Джоузеф, Цената на неравенството. Как днешното разделено общество застрашава бъдещето ни. Издателство „Изток-Запад“, С., 2014 (2012).

¹⁸ Ганчев, Ганчо, Плоски данъци или плоски заблуди. <http://bg.mondediplo.com/article174.html>; Ангелов, Иван, Истината за ниските „плоски“ данъци. <http://epicenter.bg/article/Istinata-za-niskite-ploski-danatsi/115218/11/33>

Справедливостта изисква **промени и в трите направления**: по-високи данъци за по-богатите; по-пълно обхващане на плащането на данъци и некорумпирано използване на събраните данъци. Изследванията показват, че по-голяма равенство и по-плоско общество са по-силни и по-устойчиви¹⁹. Естония, Словакия и Украйна се отказваха от плоския данък.

Какви са обаче възможностите за промяна?

Първо, в данъчната система съществува принципа че тя е наистина система. Пипането на един данък дава отражение върху всички останали.

Второ, чрез данъчната система се реализират редица държавни политики. Разбира се, ако ги има.

Трето, вярно е че „лесно се намаляват данъци, трудно се увеличават“.

Какво да се прави?

1. Само чрез системата на националните сметки може да се прецени **как да се промени балансът** между данъците на физическите лица и корпоративните данъци. МФ има необходимата информация, НСИ – не.

2. **Съотношението „преки данъци – косвени данъци“** може да не се променя при бурен растеж на доходите. Такъв бурен растеж не може да се очаква, затова може да се помисли за диференциране и на косвените данъци. Премахването или намаляването на ДДС по някои групи стоки (хляб, учебници и други), както практиката показва, не води автоматично до намаляване на цените им, а променя съотношението „заплати – печалби“ в полза на последните. Облекчава се не крайният потребител, а производителят.

3. Не са ясни, поне в момента, **бъдещите държавни политики**.

3.1. Да се спрем върху един примерен вариант: спиране на демографската катастрофа. Всички прогнози сочат, че населението в Р България отива към катастрофален спад²⁰. През 2015 г. населението е било 7 168 009 души, а по реалистичната прогноза през 2030 г. ще е 6 554

784, през 2050 г. - 5 813 550, и през 2070 г. - 5 132 023. Казано на икономически език, ако страната България желае да „произвежда“ повече деца, които да живеят при по-добри условия, то обективна необходимост е **въвеждане на семейното подоходно облагане**. Обратно казано, няма да се облагат поотделно и мъжът, и жената, а доходите на 2+N (мъж, жена и броя на децата).

3.2. Има пряка връзка между **социален минимум и заплащане на данъци**. Ако се приеме, че през 2016 г. линията на бедността у нас е била 300 лв. месечно, това означава че едно семейство с 3 деца (под 18 години, или продължаващи обучението си) трябва да притежава минимум 1500 лв. месечно. Казано по друг начин, ако двамата родители имат сумарен доход 1200 лв., то данъкът върху техните доходи ще е -300 лв. (Negative Income Tax²¹). „Отрицателният ДОД“ ще елиминира всички допълващи социални подпомагания – за отопление, за осветление, за подпомагане и т.н. Обратно, ако друго семейство също с толкова деца има месечен доход (в рамките на цялата година по толкова всеки месец!) в размер на 8000 лв., то облагането ще започне след приспадането и на 1500 лв. Разбира се, има и други варианти.

3.3. Най-трудно ще е **„ограмотяването“ и осигуряването на достатъчно „фенове“ на прогресивна данъчна скала**. Препоръчително е въвеждането на стъпала по години, за да бъде подготвено гражданството. Например, може да се започне с 0% данъчна ставка на доходи на член от семейството под 300 лв. месечно; около 10% за всички с доходи между 300-1000 лв. месечно на член от семейството; 12% за доходи 1001-2000 лв.; 14% за доходи 2001-4000 лв.; 16% за доходи над 4001-6000 лв., 18% за доходи 6001-8000 лв., 20% за доходи 8001-10000 лв. „Работи повече и по-новаторски, печели повече, потребявай повече!“. Скалата е условна, но след допълнителни сметки в МФ може да се приеме по-конкретно изображение.

¹⁹ Уилкинсън, Ричард и Кейт Пикет, Патология на неравенството. Защо равенството прави обществата по-силни. Издателство „Изток-Запад“, С., 2014 (2010).

²⁰ <http://nsi.bg/bg/content/2994/прогноза-за-населението-по-пол-възраст>

²¹ Схема за поддържане на доходите, която предвижда изплащане на допълнителни средства на онези граждани, чийто доход е под установените от правителствата равнища (обикновено се има предвид изчисленият екзистенц минимум). Привържениците на тази схема твърдят, че благодарение на нея може да се елиминира капанът на бедността, съкращават се административните разходи и се увеличава притока на работна сила от домакинствата с ниски доходи, тъй като те вече не са ошетени от високото пределно данъчно облагане, в случай че преминат от социални помощи на доходи по трудово правоотношение.

Фината пренастройка на данъчната система трябва да гарантира не само провеждането на нови политики, но и постигането на голям обществен консенсус.

Изводи

Въпреки че справедливостта, подобно на свободата, е елемент и проява на „въобразимата реалност“ в съзнанието на гражданите, държавата трябва да се съобразява с нея. В частност, **данъчната система трябва да се адаптира към масовата въобразима реалност, за да изглежда самата тя по-справедлива и по-приемлива.**

Използвана литература:

Angelov, Ivan, Istinata za niskite „ploski” danatsi. <http://epicenter.bg/article/Istinata-za-niskite--ploski--danatsi/115218/11/33>

Bakija, Jon, Adam Cole and Bradley T. Heim. 2010. „Jobs and Income Growth of Top Earners and the Causes of Changing Income Inequality: Evidence from U.S. Tax Return Data.” Department of Economics Working Paper 2010–24. Williams College.

Christian Proaño, Has Income Inequality Finally Got To Top Of The IMF Agenda? <https://www.socialeurope.eu/2017/01/income-inequality-finally-got-top-imf-agenda/#>

Economic Report of the President. February 2016. https://www.whitehouse.gov/sites/default/files/docs/ERP_2016_Book_Complete%20JA.pdf

Ganchev, Gancho, Ploski danatsi ili ploski zabludi. <http://bg.mondediplo.com/article174.html>

Harari, Yuval Noa, Sapiens: Kratka istoriya na chovechestvoto. Izdatelstvo „Iztok-Zapad“, S., 2016 (2011).

Rikardo, Deyvid, Za printsipite na politicheskata ikonomiya i danachnoto oblagane. Partizdat, S., 1981 (1817).

Rols, Dzh., Teoriya na spravedlivostta. Sofiya-SA, S., 1998 (1991).

Saez, Emmanuel and Gabriel Zucman. 2014. „Wealth Inequality in the United States Since 1913: Evidence from Capitalized Income Tax Data.” NBER Working Paper 20625.

Smit, Adam, Bogatstvoto na narodite. Partizdat, S., 1983 (1776).

Stiglits, Dzhouzef, Ikonomika na darzhavniya sektor. Universitetsko izdatelstvo „Stopanstvo”, S., 1996 (1988).

Stiglits, Dzhouzef, Tsenata na neravenstvoto. Kak dneshnoto razdeleno obshtestvo zastrashava badeshteto ni. Izdatelstvo „Iztok-Zapad“, S., 2014 (2012).

Uilkinsan, Richard i Keyt Piket, Patologiya na neravenstvoto. Zashto ravenstvoto pravi obshtestvata po-silni. Izdatelstvo „Iztok-Zapad“, S., 2014 (2010).

Uolzar, Maykal, Sferi na spravedlivostta. Izdatelstvo „Kritika i humanizam“, S., 2010 (1983).